

УДК 008+316.722](477:438)

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ, БАГАТОМОВНІСТЬ І КУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ В ДИСКУРСАХ ПОЛЬСЬКОЇ Й УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІСЛЯ 1945 р.

Януш КОРЕК

Університетський коледж Сьодерталь
вул. А.Нобеля, 11, Стокгольм, 14104 (Швеція)

У статті розглядаються особливості трансформаційних процесів у Польщі та Україні в другій половині ХХ ст. Багатоетнічність, багатомовність і багатокультурність трактуються як дискурсивні “об’єкти”, які містяться у мовних висловлюваннях. Досліджується феномен колективної свідомості. Основна увага приділяється конкретним дискурсивним об’єктам, які є витвором суспільної і політичної практики і які можуть мати вплив на суспільні позиції і поведінку в майбутньому.

Ключові слова: Україна, Польща, суспільство, етнос, мова, культура, інтелігенція.

Після розпаду соціалістичної системи чітко проявилися особливості трансформаційних процесів у країнах колишнього Східного блоку. Маючи певні спільні риси, ці процеси набували різних форм та темпів розвитку. У зв’язку з цим сталися зміни парадигми в тих науках, які займаються так званими східноєвропейськими дослідженнями. Соціолог Ернест Гелнер, політолог Самуель П.Ханкінгтон, історики Норман Девіс та Томаш Гартон Еш вказували, що політичні процеси, які розгортаються в країнах колишнього Східного блоку, не можна було б зрозуміти, якщо керуватись єдиним критерієм – впливом “радянської системи”, що зазнала краху¹. По-перше, ця система не була *гомогенною*. Спостерігалася величезна різниця між країнами Східного блоку, які мали статус держав-сателітів, який на практиці давав їм значні привілеї стосовно республік, що входили до складу СРСР. Значна різниця, але іншого характеру, спостерігалася між країнами, які входили до обох названих груп. По-друге, аналіз і політологічні методи не завжди могли і часто не були достатніми для з’ясування причин відмінностей процесів, які відбувалися в посткомуністичних країнах. Під цим кутом зору більше значення мали історичні і культурні чинники, які своїм корінням сягали далі, ніж межі 90-х років, а саме другої чверті ХХ ст.

Така постановка проблеми є надзвичайно важливою під кутом зору аналізу ситуації в Польщі та Україні. Впродовж тривалого часу культура, особливо в часи бездержавного існування двох народів, була не лише невід’ємним елементом, що констату-

¹ Gellner E. Civil Society in Historical Context // International Social Science Bulletin. 1991. №43 (129); Huntington Samuel P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. The University of Oklahoma Press, 1991; Norman D. Godys Playground: A History of Poland. Oxford, 1998. V.I–II. Ash T.G. Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej. Londyn, 1990.

вав національну ідентичність, а й заміником національних політичних інституцій². Суперечки, які ведуться навколо “національного коріння” (чи історичного права) щодо походження/evoluciji власної мови, або дискусії навколо способів інтерпретації літературних творів, чи навіть диспути про значення філософських шкіл майже ніколи не були нейтральними академічними *відхиленнями* (дивагаціями). У ряді випадків доцільно було інтерпретувати їх як прояв глибоких суспільних, політичних і культурних протиріч, що трансформувались навіть на офіційній “поверхні” у періоди суворо контролюваного публічного життя і превентивної цензури.

У багатьох дослідженнях відзначалося, що інтелігенція в східноєвропейських країнах вважає себе головним творцем культури і носієм моральних цінностей³. У зв’язку з таким баченням ролі інтелігенції зростав її статус, тому ця суспільна група відіграла особливу роль в історії зазначених країн. В цьому випадку можна говорити про механізм самоздійснюваного пророцтва, оскільки віра інтелігенції в свою винятковість і наділення себе ключовою культурно-суспільною роллю призвели до того, що інтелігенція насправді здійснювала величезний вплив на розвиток політичної, суспільної і культурної ситуації в Польщі і Україні. Це стало можливим передовсім тому, що від неї значною мірою залежали формування і діяльність згаданих вище “замінних” політичних і культурних інституцій. Одним із найважливіших заміників була рідна мова в її різних проявах (Ганс Кох писав, що “у Західній Європі модерний націоналізм був справою державних діячів і політичних лідерів, у Східній і Центральній Європі – поетів філологів, істориків, які формували національності”⁴).

Визначніші літературні твори переважно трактувалися не як винятково мистецьке явище чи продукт “розваг”, а радше як *путівники*, які вказують бажані цінності – як своєрідні “інструкції”, які містять норми поведінки, вказують на джерела знань, потрібних для діяльності в конкретній суспільно-політичній дійсності. Саме тому польські письменники (від Адама Міцкевича до Чеслава Мілоша) і українські (від Тараса Шевченка через Івана Франка і покоління 60-х до нашого часу) майже завжди трактували себе – і так їх сприймали їхні читачі – не лише як продуцентів “фікції”, а як моральних авторитетів (“народне сумління”) і фундаторів національної свідомості.

У світлі цих зауваг видається очевидним, що під час дослідження процесів, які розпочалися в країнах Східного блоку після падіння соціалізму, варто взяти до уваги історію кожного народу чи краю та культурні чинники і ментальність (яка відображається в мові), що вплинули на їхній розвиток і на сучасну суспільну поведінку.

У сучасній Європі здійснюється пошук шляхів, які б забезпечили збереження локальної і регіональної ідентичності та поєднання її з національною і наднаціональною. В дискусіях останніх років висловлюються різні оцінки щодо спроможності досягнення такого компромісу. Проявляються протилежні погляди щодо можливості закладення беззаперечних основ спільної європейської ідентичності. З початку 90-х років у країнах колишнього Східного блоку спостерігалися спроби переосмислення і окреслення колективної ідентичності у пострадянських умовах. Одним із важливих аспектів цих спроб стало формування нового ставлення до Західної Європи та визначення позиції щодо ідеї об’єднаної Європи.

² Norman D. Godys Playground: A History of Poland. Oxford, 1998. V.II.

³ Kleberg L., Korek J., Kruszynski Z., Neuger L., Slawska K., Swiderski B. Polska kulturstrategier 1970–80. En studie i den oberoende kulturgrelsens uppkomst och utveckling, 1987 (maszynopis).

⁴ Цит. за: Magocsi Paul R. The Language Question as a Factor in the National Movement // Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essay on Austrian Galicia. Harvard, 1982. S.220.

У Польщі та Україні давно спостерігається амбівалентність у ставленні до Заходу (як і до Сходу). В обох країнах багато століть стикалися інтелектуальні та культурні моделі зі Сходу і Заходу. Серед цих народів сьогодні культивується досвід, який залишили дві тоталітарні системи: нацистська і комуністична. Більша недовіра до Заходу спостерігається сьогодні в Україні, хоча тенденції до ізоляціонізму, націоналізму, клаустрофобічного ставлення до Західної Європи проявляються щораз частіше і в Польщі. Сучасну ситуацію в обох державах можна без перебільшення порівняти з полем битви. Майже кожного дня доходить до сутичок між прихильниками про- і антиєвропейських концепцій, між ізоляціоністськими ідеологіями та утопіями і демократичними візіями майбутнього.

Ці спроби окреслити власну ідентичність в умовах свободи виявили, з одного боку, дуже сильні побоювання польського і українського суспільств щодо збереження регіональної і національної ідентичності в об'єднаній Європі, а з другого – великі сподівання на поліпшення умов життя в її структурах. Це не єдина амбівалентність, яку можна виявити, аналізуючи розпочаті процеси змін колективної свідомості після падіння соціалістичної системи. Інші суперечності, які хвилюють суспільну свідомість, пов'язані з переоцінкою комуністичних дискурсів, що відбуваються до цього часу. Прикладом може стати перегляд “пролетарського дискурсу”, в якому заперечувалося значення усіх інших суспільних груп, окрім робітничого класу, і який на початку 90-х років мусів зазнати змін, згідно з ідеями нового суспільного ладу, в якому усі суспільні групи і класи відповідальні за державний і національний доробок. Інший приклад – зміни ізоляціоністського національно-комуністичного дискурсу, який виключав із спільнот, допущених до прийняття рішення, не лише окреслені суспільні групи, а й “чужі” етнічні групи. Зіткнення на початку 90-х років цього дискурсу з демократичними ідеями, які пропагували візію “відкритого” суспільства та ідею вільного ринку, зумовили появу багатьох парадоксів у суспільній свідомості поляків та українців.

Аналізуючи процеси, які відбувалися у свідомості посткомуністичних суспільств, не можна оминати таких “нових” дискурсів, які вперше широко заявили про себе публічно лише після розпаду соціалістичної системи. Йдеться про націоналістичні і конфесійні дискурси. В другому випадку маємо на увазі ті висловлювання церкви чи духовних авторитетів, які б ставилися до політичних питань з самоокресленою перевагою, наприклад, ставлення знаку рівності між окресленими релігійними цінностями і конкретною політичною опцією, чи між певною релігією і національною ідентичністю.

У світлі цих побіжних зауваг необхідно звернути увагу, що Україна і Польща є надзвичайно цікавими об'єктами для дослідження з точки зору складності ситуації та пошуку компромісу між локальною ідентичністю, національною свідомістю і почуттям наднаціональної спільноти. Окрім цього, Польща і Україна різняться національною структурою, мовною, суспільною, адміністративною, релігійною ситуаціями. Особливо привертає увагу як об'єкт досліджень згадана амбівалентність і парадоксальність колективної свідомості цих суспільств.

Отож, поєднуючи два аспекти цих зауваг, варто зосередитися на дослідженні культури і мови (літератури і публіцистики), характеру і форм колективних або національних свідомостей, які виділилися під час дискусій в Україні і Польщі у 90-х роках. Важливим кроком у цих дослідженнях має бути аналіз **ЩО** і **ЯК** говорять у цих країнах на теми багатоетнічності, багатомовності та багатокультурності. Оскільки дослідити усі висловлювання на цю тему, що з'являлися і з'являються в офіційному кому-

нікаційному просторі обох країн, фізично неможливо, доцільно на даному етапі обмежитися дискурсами польської й української інтелігенції.

Багатоетнічність, багатомовність і багатокультурність трактуються мною як дискурсивні “об’єкти”, які містяться у мовних висловлюваннях, “продуцентами” яких є певна суспільна група. Вони розглядаються як акти групової свідомості, а саме: частини пізнання, повністю прихованого для суб’єкта, фрагменти особистих і колективних переконань, стереотипи, елементи міфології – все це записано в мові, в ній проявляється і з неї зчитується.

Отже, тут ітиметься не про вічні цінності (“ідеали”) або вирвані з контексту і способу їх формування ідеї і концепції, а про конкретні об’єкти (мовно-свідомісні), які проявляються в індивідуальному і суспільному досвіді у визначений історичний період (1990–2005). Багатоетнічність, багатомовність і багатокультурність трактуються в цьому випадку як об’єкти колективного “пізнання”, які існують завдяки мовним висловлюванням представників “інтелігенції”. Саме ця суспільна група не лише виконувала і виконує в обох країнах роль головної інституції, яка формує ці об’єкти, а й – побічно – впливає на свідомість й ідентичність членів інших суспільних груп.

Центральним у цьому випадку є дослідження визначених трьох феноменів колективної свідомості та їх порівняння. Вихідним теоретичним пунктом я взяв визначення Мішеля Фуко “археологія пізнання”⁵. Застосування дискурсивно-інституційної перспективи як базової зобов’язує взяти до уваги соціо-лінгвістичні та культурно-історичні контексти проблеми.

Окрім наслідків, які мали місце в обох країнах в результаті різної дії соціалістичної системи (інкорпоративно-радянські *versus* сателіта), потрібно взяти до уваги особливий історичний досвід докомуністичних часів, а також ті механізми, які допомогли їм “перезимувати” у мові в післявоєнний період і знову з’явитися після падіння соціалізму. Тому важливо звернутися також до проблеми “советизації” або тих наслідків комуністичної *індокринації*, які пережили зміну системи й активізувалися в посткомуністичному періоді. Як уже зазначалося, пропонувані дослідження мають компаративний характер, оскільки ставлять поруч польські і українські дискурси. Подібні дискурсивні явища будуть порівнюватися за допомогою паралелей, а також контрастів. Необхідно додати, що ми зосередимося на тих спільних ознаках в дискурсах польської і української інтелігенції, які проявили значну творчу (формаційну) силу і зайняли чи прагнуть зайняти місце в загальнодержавних дискурсах або/і національних універсумах обох країн.

У рамках проекту буде проаналізовано різні висловлювання (передовсім, літературні, есеїстичні і публіцистичні), які виділилися в досліджуваних мовних універсумах (насамперед, у польській і українській мовах. У випадку України треба взяти до уваги також російську мову, оскільки нею розмовляє значний відсоток населення країни). Ці висловлювання будуть говорити про або відсилати чи нав’язувати до об’єктів, які є предметом запропонованих досліджень (багатоетнічність, багатомовність і багатокультурність). Варто додати, що як об’єкти суспільного досвіду (колективного пізнання) вони могли набувати різних мовних виявів у період, який нас цікавить. Могли проявлятися опосередковано, наприклад, у поетичних метафорах чи літературних алегоріях, а також у власний спосіб під ширмою офіційного етикету, який сьогодні вважається скомпрометованим, як, наприклад, “інтернаціоналізм” – один із ключових термінів мови комуністичної пропаганди.

⁵ Foucault M. *Diskursens ordning*. Stockholm/Stehag 1993.

Такий аналіз дасть можливість зорієнтуватися, чи сформувалося в цих висловлюваннях щось, що, слідом за Фуко, ми називаємо “дискурсивними формаціями”, іншими словами, відносно *когерентні* елементи “пізнання” (досвіду) польської й української інтелігенції, а також чи ці елементи мали можливість стати складовими колективної свідомості українців і поляків. Тому згадані дискурсивні формації будуть аналізуватися разом з законами, які впливають на їхню появу, а також буде братися до уваги суспільна роль інстанцій, які їх формували (статус і значення окремих письменників, інституції громадської думки, наприклад, моральні авторитети, “відомі” часописи тощо).

У проєкті йдеться не про традиційні ідеї (чим займається історія ідей), аналіз лексики чи риторики досліджуваних текстів і мовних свідчень, а про доволі конкретні дискурсивні об’єкти, які з’явилися у зв’язку з суспільною і політичною практикою і які можуть мати вплив на суспільні позиції і поведінку в майбутньому.

Лише в 60-х роках стало можливим в Україні творити літературу, звільнену від доктрини соцреалізму. З’явилася нова генерація письменників (передовсім, поетів), які звертались до модерністських (інколи авангардних) засобів виразу або до західної класичної традиції. Покоління 60-х проявило також велике зацікавлення українською народною творчістю й українською історією. Вперше після Другої світової війни почали писати про багатоетнічність, багатомовність і багатокультурність. В основному порушувались теми, пов’язані з Галичиною. Тому в українському варіанті ми сконцентруємося на періоді від 60-х років минулого століття до наших днів.

У польському варіанті верхня межа дослідження збігається з українською. Нижньою гранню стане творчість тих письменників, які дебютували в міжвоєнний період і продовжували свою творчу діяльність після Другої світової війни. Причина такого зміщення часових рамок історично обґрунтована “неспівмірністю” дискурсів, характерних для досліджуваних мовних теренів. Деякі дослідники пояснюють це “зміщення” іншим темпом розвитку української культури. До уваги будуть взяті також публічні вислови, а також дискурси еміграційних осередків/середовищ, які творили громадську думку, зокрема, паризька “Культура” й українська “Сучасність”.

Переклад з польської
Ірини МАЦЕВКО

**POLIETHNICITY, MULTI-LINGUALITY AND CULTURAL DIVERSITY
IN DISCOURSES BETWEEN POLISH AND UKRAINIAN INTELLIGENCE
AFTER THE YEAR 1945**

Yanush KOREK

University college of Södertälge
11, A.Nobel st. Stokholm, 14104 (Sweden)

The main aim of the presented project is an analysis of selected phenomena in the discourses of the Polish and Ukrainian intelligentsia from the point of view of the national matters from which they emerged, and a comparison of the two. In the centre of interest are three discursive phenomena, which have been called multi-ethnicity,

multi-lingualism and multi-culturalism. These are understood as expressions “produced” by the aforementioned social group in a given historical situation and within defined institutional frameworks (in the period 1945–2005). The intelligentsia played and is still playing a particular role in both countries as the main factor forming official discourse and through this – indirectly – has a certain influence on the self-knowledge and shape of identity of members of other social groups. It has been assumed that the relevant expression groups could have caused the emergence of relatively concrete “discursive objects”, which exist in individual experience and “social knowledge”. The methodological starting-point for this project was Michel Foucault and his thoughts on “the archaeology of knowledge”, which implies also a socio-linguistic and a historical and cultural perspective. Apart from the effects of the so-called “Sovietisation”, the project will also consider the specific historical experiences in both the countries analysed and describe in what way they “survived the winter” in the language in the post-Communist period. The analysis will embrace journalistic materials and literary texts, and – if time allows – press materials from recent years.

Key words: Ukraine, Poland, society, ethos, language, culture, intelligence.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.04
Прийнята до друку 17.05.04